

ONTLUIKENDE LETTEREN

Leesexemplaar

ONTLUIKENDE LETTEREN

EUROPESE LITERATUUR VAN
HOMERUS TOT GOETHE

Jan Herman

Pelckmans Pro

© 2017, Jan Herman en Pelckmans Pro

Pelckmans Pro maakt deel uit van Pelckmans uitgevers nv
www.pelckmansuitgevers.be
Brasschaatsteenweg 308, 2920 Kalmthout, België

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder de uitdrukkelijke voorafgaande en schriftelijke toestemming van de uitgever, behalve in geval van wettelijke uitzondering. Informatie over kopieerrechten en de wetgeving met betrekking tot de reproductie vindt u op www.reprobel.be.

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored or made public by any means whatsoever, whether electronic or mechanical, without prior permission in writing from the publisher.

Bij de samenstelling van *Ontluikende letteren* hebben wij teksten en illustraties ontleend waarvan wij de bron niet hebben kunnen achterhalen. Mogelijke rechthebbenden kunnen zich tot de uitgever wenden.

Omslagontwerp: Stijn Dams
Zetwerk: Crius Group

D/2017/13955/28
ISBN 978 94 6337 083 7
NUR 611

pelckmanspro.be
pelckmanspro.nl

Pelckmans Pro

INHOUD

PROLOOG	11
EERSTE BEDRIJF: DE OUDHEID	17
HOOFDSTUK 1: GRIEKENLAND	25
1. Historisch perspectief – Van 800 tot 250 v.C.	25
1.1. De late bronstijd (1400-1180 v.C.)	25
1.2. De duistere eeuwen (1180-750 v.C.)	27
1.3. De archaïsche tijd (750-500 v.C.)	28
1.4. De klassieke tijd (500-323 v.C.)	30
1.5. De hellenistische tijd (323-31 v.C.)	32
2. Cultuurhistorisch perspectief – Wereldbeelden	33
2.1. Het mythische wereldbeeld	33
2.2. Het logische wereldbeeld	38
2.3. Het hellenistische wereldbeeld	42
3. Literair perspectief – Epiek, lyriek en dramatiek	45
3.1. Het einde van de duistere eeuwen	45
3.2. Literatuur in de archaïsche tijd	55
3.3. Literatuur in de klassieke tijd	60
3.4. Literatuur in de hellenistische tijd	75
3.5. Wat is Griekse literatuur?	78
HOOFDSTUK 2: ROME	83
1. Historisch perspectief – Van 630 v.C. tot 476 n.C.	83
1.1. Rome onder de koningen (van de oorsprong tot 500 v.C.)	83
1.2. Rome als Republiek (van 500 tot 27 v.C.)	85
1.3. Rome als Keizerrijk (van 27 v.C. tot 476 n.C.)	87
2. Cultuurhistorisch perspectief – Wereldbeelden	92
2.1. Traditionele Romeinse goden	92

2.2. Romeinse goden en het hellenisme	93
2.3. Het Keizerrijk en het christendom	95
3. Literair perspectief – Epiek, lyriek en dramatiek	98
3.1. Tijdspad van de Latijnse literatuur	98
3.2. Het Latijnse genreconcept: literatuur in verzen	106
3.3. Het Latijnse genreconcept: literatuur in proza	119
3.4. De weg naar de middeleeuwen	126
3.5. Wat is Romeinse literatuur?	130

TWEEDE BEDRIJF : DE MIDDELEEUWEN 135

HOOFDSTUK 3: DE VROEGE MIDDELEEUWEN 139

1. Historisch perspectief – Van 476 tot 1000	139
1.1. De nieuwe wereld in het Westen	139
1.2. Het Oost-Romeinse Rijk	146
1.3. De dreiging van de islam	147
2. Cultuurhistorisch perspectief – De renaissancegedachte	148
2.1. Culturele centra in de Germaanse koninkrijken	148
2.2. De Karolingische renaissance	150
2.3. De Ottoonse renaissance	153
2.4. De Macedonische renaissance	154
3. Literair perspectief – Erfenissen en materies	155
3.1. Literatuur als <i>littera</i>	155
3.2. De erfenis uit de oudheid	158
3.3. De nieuwe middeleeuwse materies	160
3.4. Wat is literatuur in de vroege middeleeuwen?	168

HOOFDSTUK 4: DE VOLLE MIDDELEEUWEN 173

1. Historisch perspectief – Van 1000 tot 1300	173
1.1. Feodaliteit	173
1.2. Staatkundige ontwikkelingen	174
1.3. Verstedelijking	176
1.4. Een standenmaatschappij	177
2. Cultuurhistorisch perspectief – De renaissancegedachte	181
2.1. De renaissance van de 12e eeuw	181
2.2. Taalkundige evoluties	182
2.3. Centra van culturele productie	183

INHOUD

3. Literair perspectief – Erfenissen en materies	186
3.1. Welk genreconcept past bij de volle middeleeuwen?	186
3.2. De ‘Romeinse’ materie	187
3.3. De Keltische materie	197
3.4. De Britse materie	201
3.5. De Franse materie	208
3.6. De Germaanse materie	217
3.7. De hoofse materie	219
3.8. De religieuze materie	230
3.9. De volkse materie	237
3.10. Wat is literatuur in de volle middeleeuwen?	246
HOOFDSTUK 5: DE LATE MIDDELEEUWEN	255
1. Historisch perspectief – Van 1300 tot 1492	255
1.1. De pestepidemie	255
1.2. De Honderdjarige Oorlog	256
1.3. De keizer en de paus	257
1.4. Het Westers Schisma	258
1.5. Naar de vroegmoderne tijd	258
2. Cultuurhistorisch perspectief – De renaissancegedachte	259
2.1. Herfsttij der middeleeuwen	259
2.2. <i>Rinascimento</i>	259
3. Literair perspectief – Erfenissen en materies	268
3.1. Herfsttij der middeleeuwen	268
3.2. De Italiaanse renaissance	279
3.3. Wat is literatuur in de late middeleeuwen?	295
DERDE BEDRIJF: DE VROEGMODERNE TIJD	301
HOOFDSTUK 6: DE 16E EEUW	307
1. Historisch perspectief – Van 1492 tot 1585	307
1.1. Het Habsburgse rijk	307
1.2. Frankrijk	308
1.3. Engeland	309
2. Cultuurhistorisch perspectief – De Europese renaissance	310
2.1. Noord-zuidverkeer	310
2.2. De verwestering van het Westen	311

ONTLUIKENDE LETTEREN

2.3. Naar een christelijk humanisme	313
2.4. De Reformatie	314
2.5. De Contrareformatie	317
2.6. Renaissance en taal	318
2.7. Renaissance en literaire theorie	319
3. Literair perspectief – Renaissanceliteratuur	320
3.1. Middeleeuwse doorwerking in de Nederlandse literatuur	320
3.2. Neolatijnse literatuur	323
3.3. Renaissanceliteratuur in Italië	327
3.4. Renaissanceliteratuur in Frankrijk	333
3.5. Renaissanceliteratuur in Engeland	342
3.6. Renaissanceliteratuur in Spanje	345
3.7. Renaissanceliteratuur in Duitsland	350
3.8. Wat is literatuur in de 16e eeuw?	352
HOOFDSTUK 7: DE 17E EEUW	359
1. Historisch perspectief – Van 1585 tot 1685	360
1.1. 1585	360
1.2. 1648	361
1.3. 1685	362
1.4. Viermaal een gouden eeuw	363
2. Cultuurhistorisch perspectief – Het late humanisme	363
2.1. Het einde van het optimisme	363
2.2. De wetenschappelijke revolutie	365
2.3. Barokke literatuur	371
2.4. Classicistische literatuur	372
3. Literair perspectief – Barokke en klassieke literatuur	375
3.1. Een zilveren tijd in Italië	376
3.2. Een gouden tijdperk in Engeland	377
3.3. Een gouden tijdperk in Spanje	388
3.4. Een gouden tijdperk in Frankrijk	403
3.5. Een gouden tijdperk in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden	411
3.6. Een ijzeren tijd in Duitsland	415
3.7. Wat is literatuur in de 17e eeuw?	417

INHOUD

HOOFDSTUK 8: DE 18E EEUW	425
1. Historisch perspectief – Van 1685 tot 1789	425
2. Cultuurhistorisch perspectief – De verlichting	427
2.1. De republiek der letteren	427
2.2. De hof- en saloncultuur	430
2.3. <i>Was ist Aufklärung?</i>	432
2.4. Verlichte ideeën	433
2.5. Verlichting en traditie	434
2.6. Verlichting en literatuur	435
3. Literair perspectief – Verlichte literatuur	437
3.1. De strijd tussen de ouden en de modernen	437
3.2. Franse literatuur in de verlichting	438
3.3. Engelse literatuur in de verlichting	444
3.4. Duitse literatuur in de verlichting	450
3.5. Italiaanse literatuur in de verlichting	457
3.6. Spaanse literatuur in de verlichting	459
3.7. Nederlandse literatuur in de verlichting	459
3.8. Wat is literatuur in de 18e eeuw?	460
EPILOOG: EUROPESE LITERATUUR, EEN KORTVERHAAL	465
Historisch perspectief	465
Cultuurhistorisch perspectief	467
Literair perspectief	469
Literaire canon	471
DANKWOORD	473
EINDNOTEN	475
SELECTIEVE BIBLIOGRAFIE	479
I. Geciteerde teksten	479
II. Secundaire literatuur	483
NAMENREGISTER	493

“

*Grote dank, lof en eer komen toe aan
de geleerden, de dichters, de historici,
die vele nobele boeken van wijsheid hebben geschreven
over het leven, het lijden en de mirakels van heiligen,
of over de edele daden van helden,
en die de kronieken hebben bezorgd sinds
de schepping van de wereld
tot op de dag van vandaag,
zodat wij nu nog vele dingen weten
die ons volkomen onbekend zouden zijn,
indien ze door hen niet waren neergeschreven.*

(William Caxton, boekdrukker, 1484)

”

PROLOOG

Wat is Europese literatuur? Ik ben niet zeker of dit boek wel een antwoord kan bieden op die vraag. In een postmodern en postkoloniaal tijdperk, waarin Eurocentrische benaderingen van culturele fenomenen onder vuur liggen, is het wellicht relevanter de vraag te stellen naar de perceptie van wat we vandaag als Europese letterkunde erkennen en herkennen. Uit dit boek zou moeten blijken dat het soort literatuur dat we als een typisch Europees product zien, het resultaat is van een buitengewoon complex kluwen van interferenties tussen zeer verscheiden culturen en wereldbeschouwingen. De uitzonderlijke culturele gelaagdheid van de 'Europese' literatuur zal hier in historisch perspectief worden bekeken. Anderzijds willen we 'Europese' literatuur niet herleiden tot de optelsom van de verschillende nationale literaturen die op Europese bodem zijn ontstaan. Wat in dit boek aan de orde is, kan nog het best worden omschreven als een culturele erfenis van Europese omvang die zichzelf gedurende 25 eeuwen voortdurend heeft herdacht en hervormd, in een aanhoudend proces van winst en verlies. Wat blijft er aan het einde van de 18e eeuw nog over van het oorspronkelijke kapitaal?

Dit culturele kapitaal omschrijven we als 'literatuur', maar ook dat is een moeilijke term, die niet anders dan in historisch perspectief kan worden geduid. Wat ons hier interesseert, is niet wat literatuur in wezen is, maar datgene wat op de verschillende momenten in de geschiedenis als literatuur wordt begrepen. Literatuur kunnen we niet reduceren tot wat we vandaag onder die term verstaan, wat dat ook moge zijn. Literatuur uit het verleden herleiden tot wat we nu nog lezen, is een even betwistbare reductie. Evenmin kan literatuur worden teruggebracht tot een corpus van geschreven teksten. In dit boek zullen we ook wat moeten zien te krijgen op literatuur als praxis, als culturele belevingsvorm, die wortelt in religieuze rituelen of in een collectieve feestcultuur waarvan we nog slechts indirect sporen terugvinden. In

welke mate deze culturele belevingen een – naar onze normen – esthetische waarde hebben, vormt een onderdeel van de probleemstelling van dit boek.

Wat ons in dit werk permanent zal interesseren, is het proces van zelfdefinitie van literatuur in relatie tot een literaire ‘canon’. Literatuur ontstaat steeds in een context, tegen een specifieke politieke, religieuze en sociale achtergrond, maar zij bepaalt zelf ook voortdurend haar eigenheid in interactie met specifieke teksten uit een nabij of een ver verleden. Dit is dan de zogenaamde ‘canon’. Het gaat om teksten die worden geïmiteerd, vertaald, bewerkt en in aanzien staan in die mate dat zij geacht worden de intrinsieke criteria te bevatten van wat op een bepaald ogenblik als literatuur wordt ervaren. Vaak gaat het letterlijk om ‘schoolvoorbeelden’, in die zin dat het veelal de onderwijsomgeving is geweest die ervoor heeft gezorgd dat deze teksten überhaupt werden neergeschreven, gekopieerd, gedrukt en verder overgeleverd. Canonvorming is een dynamisch proces dat vorm geeft aan het begrip literatuur. In engere zin is de canon ook die verzameling teksten die we nu nog zien als de grote monumenten van onze literaire, *in casu* Europese, erfenis.

Dit historische proces begint in Griekenland. De eerste sporen van literaire bedrijvigheid, die dan nog een mondelinge activiteit is, voeren ons terug tot de 8e eeuw voor Christus. Niet alles wat in Griekenland *poiesis* wordt genoemd, werd overgeleverd. Vooreerst heeft de tand des tijds geknaagd aan de drager van de literatuur. Het broze papyrus en zelfs het meer resistente perkament hebben hoe dan ook een efemer karakter. Maar er spelen andere, meer rationele, mechanismen die voor een selectie hebben gezorgd. Welke die zijn, komt in dit boek aan bod. Griekse literatuur overleeft in de mate waarin zij in de Romeinse wereld kan doordringen tot een canon van teksten. Latijnse literatuur overleeft in de mate waarin zij compatibel wordt geacht met de fundamentele inzichten van het christendom. De oudheid vormt een eerste bedrijf in het verhaal van de Europese literatuur. De erfenis van de antieken is drieledig – Grieks, Latijns en christelijk – en is de resultante van een spel van winst en verlies.

De middeleeuwen vormen een tweede bedrijf in dit verhaal. Uit de interactie tussen de erfenis uit de oudheid en de literaire productie voortgebracht door Germaanse, Keltische en Romaanse volkeren in hun eigen talen, ontstaat in de middeleeuwen een geheel nieuw soort literatuur. De Germaanse talen laten al literaire sporen na in de vroege middeleeuwen. Voor de Romaanse, uit het Latijn ontstane, talen gebeurt dit pas in de volle middeleeuwen. Wanneer een literatuur in deze zogenaamde ‘volkstalen’ zich aandient, richt deze zich tot een nieuw publiek.

In de late middeleeuwen, in Italië, veroorzaakt de zoektocht naar in de vergetelheid geraakte teksten uit de oudheid of naar oudere versies van de bekende canonische teksten uit die periode een omwenteling, die het werk is van zogenaamde humanisten. Door hun toedoen wordt de drievoudige erfenis van de antieken ontkoppeld. De bekendheid met een ander corpus teksten uit de oudheid leidt tot een vernieuwde productie in het Latijn, dat ontdaan wordt van zijn middeleeuws patina en wordt teruggebracht tot zijn ‘ciceroniaanse’ zuiverheid. In een volgende fase wordt het Grieks in ere hersteld. Ook de christelijke teksten, en in de eerste plaats de Bijbel, worden anders bekeken. De nieuwe humanistische literatuur, in het Neolatijn en in veel mindere mate in het Grieks geschreven, profileert zich ten opzichte van de middeleeuwse literatuur door een vernieuwing van de canon. Hiermee komt deze nieuwe literatuur ook los van de christelijke inbedding en ontstaat een nieuw spanningsveld binnen de Latijnse productie, tussen een Neolatijs-humanistische en een Latijns-christelijke literatuur die elkaar ook niet uitsluiten. Geleidelijk aan krijgt de nieuwe canon een uitstraling naar de volkstalige literatuur. Deze verandert dan ook van uitzicht.

Wanneer de impact van de nieuwe canon voelbaar wordt buiten Italië, lopen de middeleeuwen op hun einde en begint in de Europese cultuur een derde tijdperk, de vroegmoderne tijd, die een aanvang neemt met de internationale verspreiding van het in Italië ontstane humanisme. Deze hele periode door, tot het einde van de 18e eeuw, blijft het Latijn de schrijftaal van de intellectuele elite. De literaire productie in het (Neo)latijn is enorm, vooral in de 16e en de 17e eeuw. Maar in deze fase krijgen ook de meeste volkstalige literaturen een eigen gezicht en wordt het zinvol om de literaire evolutie taal per taal te bekijken. Alle ‘nationale’ literaturen ontwikkelen zich binnen het spanningsveld tussen een middeleeuwse erfenis en een humanistische erfenis die elkaar ook hier niet uitsluiten. De middeleeuwse erfenis is opgebouwd rond een canon die de Griekse en Latijnse literaire dimensies onderschikt aan de christelijke. De humanistische erfenis is opgebouwd rond corpora die deze drievoudige erfenis ontkoppelen.

Een kernvraag voor de literatuur, die in bepaalde landen ook wordt beantwoord in speciaal hiertoe opgerichte academies, is die van de regelgeving: moet de literatuur zich vrij kunnen ontwikkelen of moet zij zich houden aan de voorschriften die door de antieken werden geformuleerd? Moet de literator met andere woorden een canon, in de zin van een corpus ‘klassieke’ teksten, voor ogen houden, of niet? Het antwoord op die vraag bepaalt de

eigenheid van de verschillende nationale literaturen. Alle kennen zij een 'klassiek' moment, maar niet allemaal tegelijkertijd.

Het verhaal van de Europese letterkunde houdt niet op in 1800. Hoe het territorium van de Europese literatuur zich heeft uitgebreid met de Russische en meer algemeen de Slavische, laten we in dit boek onbesproken. We vertellen hier enkel de eerste drie bedrijven van een stuk dat niet af is. Aan die bedrijven geven we de hoofdingen *oudheid*, *middeleeuwen* en *vroegmoderne tijd* mee. Deze opdeling berust op historische feiten en de vraag zal worden gesteld of zij ook voor de literaire evolutie pertinent is. Elke historische periode heeft – zoals de kunsthistoricus Erwin Panofsky ooit zei – een fysionomie die even moeilijk te beschrijven valt als die van een mens. Over het moment waarop het menselijke leven begint, bestaat geen eensgezindheid en over het moment waarop een mens ophoudt te bestaan al evenmin. Men kan zich ook afvragen hoeveel karaktertrekken hij heeft van zijn vader, zijn moeder, zijn grootouders of elk van zijn voorouders. Nochtans, wanneer we hem ontmoeten, slagen we er telkens opnieuw in om hem te onderscheiden van zijn omgeving en hebben we er geen moeite mee om zijn unieke persoonlijkheid te herkennen.' Zo gaat het ook met historische periodes. Het verhaal van de Europese letterkunde kan niet worden verteld zonder een *historische* inbedding. Hierbij moet de historicus eerst en vooral afrekenen met het probleem van de periodisering.

In elke onderscheiden periode creëren politieke, sociale en religieuze ontwikkelingen de mogelijkhedenvoorwaarden voor elke vorm van cultuurbeleving. Deze ontwikkelingen verklaren hoe bepaalde centra van literaire productie kunnen ontstaan: steden, scholen, bibliotheken, vorstenhoven, kerken, kloosters, marktplaatsen, universiteiten, salons, academies, enz. Diezelfde evoluties bepalen mee de sociale hoedanigheid van de cultuurproducenten in deze centra: edelen, monniken, politici, burgers, mannen of vrouwen ... en het statuut van de actanten van de literaire bedrijvigheid: barden, jongleurs, troubadours, toneelspelers, schrijvers, vertalers, drukkers ... De evolutie van de sociale verhoudingen is vervolgens verantwoordelijk voor de gelaagdheid van het culturele landschap. Deze gelaagdheid vertaalt zich in bepaalde spanningsvelden zoals tussen de literaire productie in het Latijn en in de volkstalen, tussen een religieuze en een profane literatuur, tussen een orale, een geschreven of gedrukte literatuur of tussen een elitaire tekstproductie en een productie die door een brede bevolkingslaag wordt gedragen.

In tweede instantie vraagt ons verhaal om een *cultuurhistorisch* referentiekader. Politieke, sociale en religieuze ontwikkelingen worden teruggeplaatst

in een wereldbeeld. Dit evolueert niet parallel met de historische periodes. De evolutie van een mythologisch wereldbeeld naar een rationele benadering van de kosmos, intellectuele bewegingen als het humanisme of de verlichting, geloofsovertuigingen die bevochten worden in Reformatie en Contrareformatie... vormen dit cultuurhistorische referentiekader. Stijlstromingen als romaans en gotisch, barok en klassiek zijn er nauw mee verbonden.

Het cultuurhistorisch referentiekader waarin we de evolutie van de literatuur terugplaatsen, moet ook de historische periodisering in drie fasen helpen relativeren. De naam 'middel-eeuwen' is een depreciërende term gegeven door de humanisten van de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd aan een periode die zij zagen als een tussentijdperk. Hieraan kwam een einde met de zogenaamde re-naissance, d.w.z. de wedergeboorte van de Grieks-Romeinse culturele traditie. Termen als *media tempestas* (tussentijd), *medias aetas* (midden-tijdperk), *media Tempora* (midden tijden) en *media Antiquitas* (midden-oudheid), moeten het 'mediocre' karakter van de 'middeleeuwen' aangeven. Deze opvatting als zou het millennium dat we de middeleeuwen noemen een tussentijd van verval zijn geweest, vormt een typisch humanistisch vooroordeel. De hernieuwde interesse voor de oudheid die we renaissance noemen, zullen we hier niet zozeer opvatten als een periode maar eerder als een periodieke beweging van teruggrijpen naar teksten en modellen uit de oudheid. Het Westen raakte gedurende de middeleeuwen immers niet afgesneden van de Grieks-Romeinse traditie. Voor elke besproken periode of deelperiode wordt de 'renaissancegedachte' onderzocht, waarbij we ons de vraag stellen in welke mate de cultuur die zich in die periode ontwikkelt, schatplichtig is aan de oudheid en in welke mate de literaire productie op een bewuste manier teruggrijpt naar modellen uit die tijd.

In ons verhaal hebben we een synthetisch begrip voor ogen van de relaties en interferenties die in een bepaalde periode vorm geven aan de idee 'literatuur'. Hiertoe moeten we scheiden wat we in feite willen samenbrengen: geschiedenis, cultuurgeschiedenis en literatuurgeschiedenis. In alle gevallen gaat het om geschiedenis, maar telkens anders bekeken. In feite verliep onze denkwijze bij het schrijven van dit boek andersom. Het literaire fenomeen in zijn historische evolutie vormde het uitgangspunt. Om de ontwikkeling van de westerse literatuur in zijn complexiteit en diversiteit te kunnen bevatten, bleek een dubbele excursie nodig, enerzijds naar het hoger gelegen gebied van de cultuurgeschiedenis en anderzijds naar de daarboven gelegen hoogvlakte

van de geschiedenis. De historische en cultuurhistorische omkadering van de literatuur in elke episode moet vooral de buitengewone gelaagdheid van de westerse cultuur aan het licht brengen. Precies die culturele gelaagdheid heeft geleid tot de waardesystemen die de onze zijn.

Het beeld dat we van de literatuur in haar evolutie willen brengen is dus driedimensionaal. De lezer kan er ook voor kiezen het hele verhaal enkel in zijn zuiver literaire dimensie te volgen, maar dan zal hij de historische en cultuurhistorische kleurschakeringen van het spectrum moeten missen.

We vertellen dit verhaal niet in de verleden tijd, maar in het historisch presens. Het heden is hierbij niet het moment waarop we ons als verteller bevinden, maar de periode waarover we spreken. Verleden en toekomstige tijd verwijzen resp. naar wat voorafging in een vroegere periode en wat zal volgen in de latere evolutie. Voor literaire figuren geven we de voornaam en de biografische gegevens telkens bij de eerste vermelding. Voor Griekse namen verkiezen we de Latijnse schrijfwijze wanneer die ingeburgerd is. Bij Latijnse auteurs laten we de voornamen weg. Voor politieke figuren vermelden we geen biografische gegevens tenzij dit noodzakelijk is. In het bedrijf over de oudheid worden jaartallen systematisch gevolgd door de vermelding van de tijdrekening 'v.C.' of 'n.C.'. Vanaf de middeleeuwen laten we deze vermeldingen weg.

Het complexe verhaal van de Europese literatuur vertellen we in dit boek twee keer. Eerst in het lang en het breed, in drie bedrijven. In de epiloog brengen we de kernelementen van het verhaal in organisch verband bij elkaar in een kortverhaal. De gehaaste lezer kan de lectuur van dit boek met het kortverhaal beginnen en daarna zien of het de moeite loont hetzelfde verhaal in drie bedrijven te herbeleven.

Eerste bedrijf

DE OUDHEID

Het is al vaker opgemerkt: Europa is een mythe. Een mythe is een verhaal dat probeert, ten overstaan van een gemeenschap, een min of meer vatbare inhoud te geven aan een collectief beleefde werkelijkheid waarvan de contouren voor niemand helemaal duidelijk zijn. Dit meestal vage plaatje brengt diverse elementen samen die de gemeenschap tot gemeenschap maken en die er de vermeende identiteit van uitmaken. Het verhaal wordt door niemand in het bijzonder geschreven. Het komt voort uit een collectieve stem en het is in wezen een mondeling verhaal. Meer nog, het verhaal is oneindig recupereerbaar en zonder dat er al te veel aan de narratieve structuur wordt veranderd, kan er een andere, afwijkende, nieuwe betekenis in ontstaan. Er is met andere woorden geen eenduidig verband tussen het verhaal en datgene waarnaar het verwijst, zijn referent, die altijd enigszins voortvluchtig blijft. Tijdens zijn bestaan kent het verhaal vele varianten rond een vaste kern. Het draait rond datgene wat door de collectieve stem wordt ervaren als de essentie van de gemeenschap. Hierbij houdt de collectieve verteller de blik gericht op het verleden. De essentie, de kern van de zaak in al zijn varianten, heeft ergens een oorsprong. De mythe is het vasthouden en het doorgeven van de herinnering aan die oorsprong. In relatie tot dit verleden biedt de mythe een antwoord op de vraag waar de gemeenschap vandaan komt, wat ze in wezen is en, eventueel, waar ze naartoe wil. In al deze opzichten is het verhaal van de Europese unie een mythe.

De mythe kan vele vormen aannemen. Zij is niet *per se* een tekst, zij kan ook een gerucht zijn, of een schilderij. Ook een afbeelding kan een verhaal bevatten. Op de nationale zijde van de Griekse twee-euromunt wordt een meisje zittend op de rug van een stier voorgesteld. Zowel het meisje als de stier kijkt de bezitter van de munt recht in het gezicht. Op dit kleine tableau staat de mythe van de ontvoering van Europa door Zeus afgebeeld. Het verhaal gaat als volgt.

De oppergod Zeus, berucht om zijn buitenechtelijke uitstappen, heeft zijn oog laten vallen op Europa, de dochter van de koning van Tyrus (in Fenicië, min of meer het huidige Libanon). Voor de gelegenheid heeft Zeus de vorm aangenomen van een witte stier. Europa, die met haar gezellinnen over het strand kuiert, is danig onder de indruk van de schoonheid van het dier, dat op het voorhoofd een stralende schijf draagt omgeven door hoorns in de vorm van een maansikkel. Meer ervaren vrouwen zouden in een dergelijke verschijning onmiddellijk een bronstige god hebben herkend, maar Europa is jong en nietsvermoedend. Na het dier wat te hebben geaaid, springt het jonge meisje

op de rug van de stier, die het onverwacht op een lopen zet en in de zee verdwijnt. Nagekeken door de onthutste gezellinnen, bereiken stier en ruiter uiteindelijk het eiland Kreta. Hier maakt de stier zijn goddelijke identiteit bekend en onder een boom bedrijft hij met Europa de liefde. Drie zonen schenkt zij haar goddelijke minnaar. Eén ervan is Minos, die koning zal worden van Kreta en zijn naam zal geven aan de Minoïsche beschaving, de oudste van Europa. Hier begint het Europese verhaal.

De figuur van Europa mocht natuurlijk niet ontbreken in de collectieve fictie die de Europese mythe is. Zonder de opname van Griekenland in de Europese unie en in de eurozone kon er geen mythe van Europa bestaan. Europa begint in Kreta. Hier zouden de wortels liggen van de Europese beschaving en van de waarden waarvoor Europa staat. Welke deze waarden zijn en waarin precies de Europese identiteit bestaat, proberen we in dit boek te begrijpen doorheen de studie van de literatuur die zich vanaf zowat de 8e eeuw voor Christus in het oostelijke bekken van de Middellandse Zee begint te ontwikkelen. De mythe van Europa lijkt voor dit opzet een geschikt begin.

Toch is het verhaal van de ontvoering van Europa door Zeus een minder comfortabele insteek dan het op het eerste gezicht lijkt. De oude Griekse mythe eindigt immers waar het verhaal van de Europese droom begint. Deze schakeling tussen de Griekse erfenis en de mythe van Europa via het eiland Kreta levert anderzijds enkele belangrijke inzichten op. Als we aan de figuur van Europa een geografische invulling willen geven, dan staat de Fenicische prinses eerder voor het Aziatische continent dan voor het Europese. De Griekse mythe van Europa wordt doorgaans omschreven als het verhaal van een ontvoering, maar wanneer we de eindeloze rij iconografische afbeeldingen die we ervan bezitten goed bekijken, dan moeten we toegeven dat deze ontvoering vaker niet dan wel als gewelddadig moet worden gezien. Na te zijn gekomen van de eerste gevoelens van angst, lijkt de jonge Europa minstens stilzwijgend in te stemmen met de avances van de oppergod wanneer die zich eenmaal heeft bekendgemaakt. In ieder geval houdt Europa in de Griekse mythe de blik niet gericht op het Westen, maar op het Oosten. Daar waar Europa op het Griekse euromuntstuk de kijker recht in de ogen ziet, blikt de Fenicische prinses achterom. De Latijnse dichter Ovidius, die de bekendste versie van de Griekse mythe bezorgt, zegt het heel duidelijk: ‘Vol angst ziet het ontvoerde meisje haar land verdwijnen, achter zich.’²

Indien dit verhaal gaat over de identiteit van een gemeenschap, dan lijkt het erop dat de boodschap moet worden gezocht in de richting van de

wederzijdse fascinatie van de Griekse cultuur voor de oosterse. De Fenicische stad Tyrus kan immers bezwaarlijk worden gezien als onderdeel van de wereld die de Grieken als ‘Grieks’ zagen. Het verhaal is duidelijk een Kretenzische stichtingsmythe: uit Europa komt Minos voort, de ‘mythische’ koning van Kreta. Het mythische zoeken naar oorsprong is ook hier een zoeken naar autoriteit of prestige. Die beide aspecten worden in dit geval ontleend aan een andere, uitheemse cultuur en aan een god. Anderzijds is de Griekse mythe van de schaking van Europa ook een pan-Helleens gegeven. Dit betekent dat we het verhaal niet alleen op Kreta aantreffen maar in heel Hellas, zoals de oude Grieken hun wereld zelf noemden. Het verhaal is bovendien zeer oud. Homerus en Hesiodus, de oudste ons bekende dichters, maken er beiden een allusie op.³ De mythe van Europa loopt nog verder. Agenor, de koning van Tyrus en vader van Europa, geeft zijn vrouw en zijn kinderen de opdracht op zoek te gaan naar Europa en hij geeft hen te kennen dat ze niet hoeven thuis te komen zonder haar. Geen van allen vinden ze Europa terug en ze beslissen om zich te vestigen. Ze worden stichters van nieuwe steden, in Fenicië zelf, maar ook in Klein-Azië en in Thracië. Cadmus is de enige die, samen met zijn moeder, Europa blijft zoeken en verder het Griekse binnenland intrekt. Nadat hij van het orakel van Delphi heeft vernomen dat hij de zoektocht moet staken, wordt hij de stichter van de stad Thebe. Cadmus en Europa, broer en zus, worden ook in verband gebracht met de Oudsemitische woorden voor respectievelijk ochtend en avond. De zon komt op in het oosten en gaat onder in het westen. Uiteindelijk gaat de mythe van Europa misschien wel over de relatie tussen oost en west, tussen het Morgenland en het Avondland.

De ontvoering van Europa als dusdanig vormt een variant op andere schakingsverhalen, die voor ons verhaal even relevant zijn. Zo vormt de schaking van de oosterse prinses Medea door Jason, de zoon van de koning van Iolkos, het centrale gedeelte van het bekende verhaal van de argonauten, die het gouden vlies in Colchis willen bemachtigen. Intercontinentale ontvoeringen verlopen niet altijd van oost naar west. Het verhaal van Jason en Medea speelt zich af lang voor de Trojaanse oorlog, die weldra in ons eigen verhaal een belangrijke plaats zal gaan innemen. De immense en ingewikkelde verhalen-schat rond Troje kan worden teruggevoerd tot dit ene gegeven: de schaking van Helena, de vrouw van de koning van Sparta in de Peloponnesos, door Paris, de zoon van de koning van Troje in Klein-Azië. Aan Paris was door de godin Aphrodite beloofd dat de mooiste vrouw ter wereld verliefd op hem zou worden, als en alleen als hij voor haar, Aphrodite, zou stemmen wanneer

moest worden uitgemaakt wie de mooiste onder de godinnen was. En dat doet Paris. Zijn beloning blijft niet uit. Op diplomatiek bezoek bij Menelaus, koning van Sparta, schaakt hij de vrouw van zijn gastheer, schendt hiermee de wetten van de gastvrijheid en ontketent een oorlog die tien jaar zal duren. Het trotse Troje, dat vlak bij de Dardanellen de toegang tot de Zwarte Zee bewaakt, komt tegenover een leger te staan dat heel Griekenland lijkt te verenigen om Helena terug te halen naar Sparta. Evenmin als in het geval van Medea kan bij Helena sprake zijn van een gedwongen vlucht. Beide vrouwen zijn gewillige minnaressen, die uit liefde het ene continent inruilen voor een ander.

Tyrus en Kreta, Iolkos en Colchis, Sparta en Troje zijn bestaande plekken waartussen uitwisseling plaatsvindt, goedschiks of kwaadschiks. Die uitwisseling is het voorwerp van een fictief verhaal, ook al moet niet worden getwijfeld aan de historische realiteit van de oorlog rond Troje. Meer dan reëel zijn de harde confrontaties tussen west en oost, bekend als de Perzische oorlogen, aan het begin van de 5e eeuw v.C., waarin de prille democratieën in enkele ver uit elkaar liggende Griekse stadjes worden bedreigd door een reusachtige Perzische pletwals. Deze conflicten krijgen in een tijdspanne van tien jaar hun beslag in de vlakke van Marathon en in de zee-engte van Salamis, ten nadele van de Perzen. Meer dan waarschijnlijk zou een overwinning door de Perzen het einde hebben betekend van de pas ontloken Griekse cultuur als dusdanig en meteen ook van de Europese droom die ons vandaag bezighoudt. Vele van de waarden die uit deze cultuur voortkomen, zoals de democratie, de vrijheid van het individu en indirect een aantal christelijke waarden, zouden wellicht in de kiem zijn gesmoord.

Mythen, en in het bijzonder de schakingsmythen die we hierboven hebben bekeken, vormen positieve vormen van fictieve zelfdefinitie. De oude Grieken bakenden hun identiteit ook op een meer negatieve wijze af, door alle culturen die zij niet begrepen, af te doen als 'barbaars'. 'Barbaros' is een klanknabootsend woord dat de taal imiteert van diegenen die geen Grieks spraken en ogenschijnlijk enkel maar 'bar-bar-bar' konden zeggen. Hiermee werd echter enkel gezegd dat die volkeren anders waren, niet-Grieks, zonder dat de term 'barbaros' daarom een negatief oordeel inhield over de cultuur van deze volkeren. Voor de Grieken waren ook de Perzen, die een zeer geraffineerde cultuur hadden ontwikkeld, *barbaroi*.

Als het waar is dat mythen moeten of kunnen gelezen worden als de zelfdefiniëring van een gemeenschap, dan moet uit het voorgaande blijken dat de

Griekse identiteit, waaruit de westerse waarden voortkomen, door henzelf werd gezien in relatie tot het Oosten. Dat deze relatie complex is, is evident. In elk geval mag er sprake zijn van zowel afkeer als fascinatie, repulsie en absorptie. Ook de geschiedenis geeft dit proces weer. 175 jaar nadat de Perzische pletwals in Marathon werd gestuit, is de Macedonische prins Alexander niet alleen meester over heel Griekenland, maar over het hele Perzische rijk, dat hij op tien jaar tijd stormenderhand geheel heeft veroverd. En de hele onderneming is een expliciete vergelding voor de aanval op Griekenland door de Perzen een kleine twee eeuwen tevoren. Actie en reactie. De onverzoenbaarheid van culturen en politieke systemen waarvan Marathon het symbool vormt, vindt minder dan twee eeuwen later een antwoord in een immens rijk dat oost en west onder één politiek gezag brengt en een wederzijdse bevruchting van radicaal verschillende culturen en denksystemen op min of meer duurzame, maar immer conflictueuze wijze, realiseert. Net dit proces omspannt de episode in ons verhaal die we het Oude Griekenland noemen.

HOOFDSTUK 1

GRIEKENLAND

---

1. HISTORISCH PERSPECTIEF – VAN 800 TOT 250 V.C.

1.1. DE LATE BRONSTIJD (1400-1180 V.C.)

1.1.1. Kreta en Mycene

Ons verhaal begint in de late bronstijd. Uit archeologisch onderzoek weten we dat in het tweede millennium v.C., in het oostelijke deel van de Middellandse Zee – de Egeïes –, twee beschavingen tot ontwikkeling komen, de Minoïsche en de Myceense, die duidelijk parallellen vertonen met culturen uit het Nabije Oosten. Uit de archeologische resten blijkt dat het gaat om sterk hiërarchisch georganiseerde gemeenschappen met een bureaucratisch bestuur, gecentraliseerd in paleizencomplexen. Deze twee beschavingen zijn zeer verscheiden. De Minoïsche cultuur is een pre-Griekse, niet Indo-Europese, beschaving die in de late steentijd en in de vroege bronstijd tot ontwikkeling komt en waarvan de resten zich voornamelijk op Kreta bevinden. Aan deze beschaving komt rond 1350 v.C. abrupt een einde, vermoedelijk door een vulkaanuitbarsting. De Myceense cultuur anderzijds is een eerste ‘Griekse’ cultuur, die tussen 1400 en 1200 v.C. haar grootste ontwikkeling kent, op het vasteland, voornamelijk op de Peloponnesos. Belangrijkste centra zijn Argos, Pylos en Mycene. Uit archeologisch onderzoek kan worden opgemaakt dat de vaak vrij ver van elkaar gelegen ‘Myceense’ burchten op zeer gelijkaardige wijze zijn opgetrokken en dat een zeer gelijkaardig soort aardewerk wordt gebruikt. Dit wijst op een culturele uniformiteit binnen deze beschaving. Ook aan de Myceense beschaving komt abrupt een einde. Kennelijk worden alle burchten nagenoeg gelijktijdig verwoest, vermoedelijk door de inval van een uitheems volk, de Doriërs. Dit gebeurt tussen 1200 en 1180 v.C.

Beide culturen hebben een vorm van schrift ontwikkeld. De Minoïsche beschaving op Kreta kent vooral het zogenaamde lineair A, dat verwantschap vertoont met het Egyptische hiërogliefenschrift. Het bestaat uit beeldtekens, lettergrepentekens en tekens voor cijfers en breuken. Men kan het wel lezen, maar de onderliggende taal is niet echt gekend. De Myceners kennen het lineair B, dat in 1952 werd ontcijferd en een soort lettergrepenschrift bleek te zijn. Men kon eruit opmaken dat de Myceners een vroege vorm van Grieks hebben gesproken. Beide vormen van schrift worden voor zover ons bekend enkel gebruikt in de administratie. Van een geschreven literatuur kan geen sprake zijn.

1.1.2. Troje

Ongeveer tegelijkertijd, tussen 1600 en 1180 v.C., beleeft aan de andere kant van de Egeïsche Zee, in het noorden van Klein-Azië, een stad zijn grootste bloei: Troje. Troje is op dat ogenblik naar alle waarschijnlijkheid een vazalstad van het Hettitische rijk, een grootmacht in het toenmalige Nabije Oosten, waarvan de hoofdstad Hattuša diep in het binnenland ligt. Door zijn ligging aan de Dardanellen, die toegang verschaffen tot de Zwarte Zee, vormt Troje een strategisch belangrijk bolwerk. De handelscontacten die de Myceners met Troje onderhouden, zijn waarschijnlijk vriendelijk, te oordelen naar de grote hoeveelheden Myceense aardewerk die in Troje door archeologen werden aangetroffen. Dat Troje door een oorlog werd verwoest staat vast, maar of die vernietiging het werk was van de Myceners is minder zeker. Er is immers een probleem met de chronologie. Troje werd niet in één dag gebouwd. Men onderscheidt verschillende ontwikkelingsfasen die, dankzij archeologisch onderzoek, kunnen worden gedateerd. De ontwikkelingsfase die het beste past bij een Trojaanse oorlog zoals die in het werk van Homerus wordt beschreven, is Troje VI, dat imposante verdedigingsmuren bezat. Deze omgaven een bovenstad die rijk was aan paleizen. De bloei van Troje VI valt samen met de bloeitijd van de Myceense beschaving in Griekenland. Dit Troje werd echter niet vernietigd door een oorlog, maar door een aardbeving. Het Troje dat zeker met geweld werd verwoest, is het op de ruïnes van Troje VI herbouwde Troje VIIa. Dit Troje was zeer arm. Hiervan getuigen de veel kleinere huizen en de voorwerpen die er werden aangetroffen. De vernietiging van dit veel minder imposante Troje kan worden gedateerd rond 1180 v.C., een moment waarop ook de meeste Myceense burchten in puin liggen. Noch Troje VI, noch Troje VIIa passen dus in het plaatje van een conflict tussen Troje en de Myceense beschaving. Als de Myceners betrokken zijn geweest

bij de vernietiging van Troje, dan was het zeker niet door een massale invasie. De Trojaanse oorlog, waarin het begin van de Europese literatuur geworteld ligt, kan niet worden teruggevoerd tot een historische oorlog tussen de partijen die door Homerus worden in beeld gebracht. Maar in de historische feiten is voldoende materiaal aanwezig om gestalte te geven aan een obsessieve gedachte waarin de Griekse identiteit zichzelf definieert doorheen de eeuwige strijd tussen Azië en Europa.

1.2. DE DUISTERE EEUWEN (1180-750 V.C.)

Op de vernietigingsgolf van Doriërs of andere volkeren die de Egeïsche culturen teistert, volgen ca. vier eeuwen waarover weinig geweten is en die daarom de ‘duistere eeuwen’ worden genoemd. In ieder geval storten de machtscentra in en gaat het schrift verloren. Diverse migratiegolven ontstaan, binnen Griekenland, maar ook richting Klein-Azië. Geleidelijk aan ontluikt een geheel nieuwe wereld, die we nu de ‘Griekse’ noemen. ‘Grieks’ is echter afgeleid van ‘Graeci’, de naam die de Romeinen veel later zullen geven aan een cultuur die in de oudste Griekse literatuur bekend staat als die van de ‘Achaïers’. Maar de term waarmee deze ‘Grieken’ die uit de duistere eeuwen tevoorschijn komen zichzelf omschrijven is ‘Hellenen’, afgeleid van ‘Hellas’, de naam van hun ‘land’.

De term Hellas omschrijft geen natie. De ‘Helleense cultuur’ vormt geen eenheid, noch territoriaal, noch politiek, noch economisch. De homogeniteit van dit Hellas berust op een aantal gemeenschappelijke elementen die zwaarder wegen dan de verschillen in politieke organisatie of in zeden. Deze gemeenschappelijke elementen betreffen in de eerste plaats een gemeenschappelijke godsdienst en een gemeenschappelijke taal, die ondanks het bestaan van dialecten toch een uiterst belangrijk bindmiddel vormen. De kerndialecten zijn het Ionisch, het Eolisch en het Dorisch. Het Ionisch wordt gesproken op een groot deel van de Klein-Aziatische Westkust en op een groot aantal eilanden in de Egeïsche Zee. Het Eolisch vindt men terug in het noorden van Klein-Azië, Thessalië, Boeotië en op het eiland Lesbos. Het Dorisch is de taal van de Peloponnesos, van Zuid-Italië en Sicilië en van de zuidelijke eilanden in de Egeïsch, zoals Kreta en Rhodos. Het klassieke Grieks is ontstaan uit het Attisch, dat gesproken wordt in en rond Athene en dat een variant is van het Ionisch.

1.3. DE ARCHAÏSCHE TIJD (750-500 V.C.)

1.3.1. De polis

Op de 'duistere eeuwen' volgt een periode van een kleine drie eeuwen die doorgaans wordt omschreven als de 'archaïsche tijd', die loopt van ca. 750 tot 500 v.C. Deze periode neemt een aanvang met een proces van bevolkingsgroei en verstedelijking. Het Hellas dat stilaan vorm krijgt, is een lappendeken van kleine, onafhankelijke gemeenschappen. De inval van de Doriërs had voor een sterke decentralisatie gezorgd: in plaats van rond grote paleizencomplexen, wordt het maatschappelijke leven nu georganiseerd rond familiebanden. Uit deze groeperingen ontstaat geleidelijk aan de *polis*, die een structuur biedt waarin mensen die in eenzelfde streek wonen, georganiseerd kunnen samenleven, over de familiebanden heen. Wat deze gemeenschappen bijeenhoudt, is een gevoel van eenheid, in stand gehouden door het belijden van dezelfde cultus of door het in ere houden van dezelfde tradities. Mythen spelen in dit proces een grote rol.

Typerend voor de polis is het zelfstandigheidsstreven, dat onderbouwd is door 'autarchie', d.i. de economische mogelijkheid om autonoom te functioneren. De polis wordt bijeengehouden door een sterk gemeenschapsgevoel. De onderschikking van het individu aan de gemeenschap vormt reeds in de archaïsche tijd een kerngegeven dat aan Hellas gestalte geeft.

Tussen de diverse, zeer autonome steden bestaan geen grote verbindingswegen. Er is geen overkoepelende centrale macht en Griekenland als dusdanig bestaat dus niet. Het begrip 'Helleen' moet dan ook begrepen worden als een gemeenschapsgevoel over de verschillen heen, waarbij de Helleen zichzelf onderscheidt van de 'barbaar'. De verbeterde rivaliteit die tussen de Griekse stadstaatjes bestaat, wordt tegelijkertijd beleefd en opgeheven in pan-Helleense spelen, waaraan alle vrije Grieken kunnen deelnemen. De belangrijkste spelen zijn de Olympische spelen, voor het eerst gehouden in 776 v.C. Naast deze spelen functioneren ook orakels als bindmiddel. Het orakel van Apollo in Delphi, dat inzicht verschaft in de toekomst, trekt pelgrims aan uit heel Hellas. Hier horen de reizigers dezelfde verhalen over dezelfde goden, zien zij dezelfde afbeeldingen en beleven zij dezelfde rituele ervaringen.

Alle Grieken vereren het pantheon van de goden, maar elke stad heeft ook zijn eigen beschermgod, die aan die gemeenschap een vorm van cohesie verschaft. De godencultus is in handen van de gemeenschap, die deze organiseert in feesten en geëigende rituelen. Priesters zijn functionarissen die instaan voor het brengen van offers en het uitvoeren van rituele reinigingen. De Griekse

polytheïstische godsdienst is ondogmatisch: er zijn geen heilige boeken die men dient te respecteren en waarin gedragsregels liggen opgetekend.

Aan het begin van de 6e eeuw v.C. wordt nagenoeg overal in Hellas de nood aangevoeld van een wetgevend kader. In Athene ontstaat de democratie. Een eerste aanzet wordt gegeven door **Solon** (ca. 640-ca. 560 v.C.), de oudst bekende Atheense dichter, die omwille van zijn intelligentie de opdracht krijgt de polis te hervormen. Solons hervormingen berusten op twee grondgedachten. Vooreerst het principe dat alle burgers, rijk of arm, een minimum aan politieke rechten hebben. Vervolgens de verdeling van de lasten, die gebeurt op basis van vermogen. Elke burger kan deelnemen aan het politieke leven, maar die participatie gebeurt wel 'getrapt': de hoogste functies worden voorbehouden aan burgers uit de hoogste inkomstencategorie. Maar die dragen ook de hoogste lasten in oorlogstijd.

In het archaische Griekenland ontstaat een besef dat volkomen nieuw is, namelijk de idee dat vrijheid iets anders is dan de arbitraire en individuele wilsbeschikking van de koning, de geprivilegieerde aristocraat of de tiran. Deze vrijheid wordt geregeld door de wet.

In de geschiedenis van Athene zien we de prille democratie voortdurend alterneren met vormen van tirannie. Een tiran grijpt de macht in tijden van crisis. Van 545 tot 527 v.C. is in Athene de 'tiran' **Peisistratus** aan de macht. Gedurende zijn relatief vreedzame bewind komt Athene een eerste keer tot grote bloei.

1.3.2. Kolonisatie

Een tweede kenmerkende factor van de archaische tijd is de kolonisatie die een gevolg is van overbevolking. In Klein-Azië waren al in de duistere eeuwen kolonies ontstaan. Hellas dijt nu verder uit in de breedte, eerst naar het westen toe, richting Sicilië en Zuid-Italië en vervolgens naar Libië, Zuid-Frankrijk en de kust van Spanje. In oostelijke richting breidt Hellas zich uit tot de gebieden rond de Zwarte Zee. De Helleense beschaving komt echter enkel tot bloei in de kustgebieden. Het 'Hinterland', nauwelijks enkele kilometers landinwaarts, wordt beschouwd als 'barbaars' gebied, dat kan dienen als afzetmarkt maar dat niet als dusdanig door 'Hellenen' wordt bewoond.

1.3.3. Een Grieks alfabet

Een derde factor die het archaische tijdperk markeert is het ontstaan van een *alfabet*, dat voortkomt uit een Fenicische uitvinding waarbij de schrijftekens geen lettergrepen, maar klanken weergeven. Zoals in vele Semitische

talen werden in het Fenicisch enkel medeklinkers genoteerd, 22 in totaal. De Grieken breiden dit kleine arsenaal uit tot 24 tekens en duiden enkele ervan om met de bedoeling ook klinkers te noteren. Het heruitvinden van het schrift in de vorm van een fonetisch alfabet is een evolutie van formaat, doordat het aantal schrijftkens aanzienlijk wordt teruggebracht ten opzichte van de honderden tekens die het Egyptische beeldschrift of het lineair A en het lineair B tot zeer oneconomische vormen van schrift maakten. Vanaf 800 v.C. duiken de eerste geschriften in eigenlijke zin op. Rond 500 v.C. komt ook de schrijfrichting, van links naar rechts, vast te liggen.

1.4. DE KLASSIEKE TIJD (500-323 V.C.)

1.4.1. Democratie

De klassieke tijd gaat in Athene in met een nieuwe en decisieve stap richting democratie. In 508 v.C. voert **Clisthenes** nieuwe ingrijpende hervormingen door. Clisthenes deelt Athene op in tien districten, *demoi*. Elke *dème* kan jaarlijks en door loting uit de drie hoogste vermogensklassen vijftig vertegenwoordigers kiezen en ze afvaardigen naar een raad, de *boulè*, die uitgroeit tot een soort beleidsorgaan. Deze *boulè* is evenwel ondergeschikt aan de eigenlijke wetgevende volksvergadering, de *ekklèsia*, waarvan alle mannelijke volwassen burgers rechtstreeks en met stemrecht deel uitmaken. Aan het begin van de klassieke tijd ontwikkelt zich in Athene dus een 'rechtstreekse democratie' (de *ekklèsia*) in combinatie met een 'representatieve' democratie (de *boulè*). Uit elk district wordt bovendien een strateeg gekozen, die na één jaar weer moet aftreden. Uit dit college van strategen komen de meeste echte politieke leiders van Athene voort.

1.4.2. De Perzische oorlogen en de gouden tijd van Pericles

Aan het begin van de klassieke tijd krijgt Griekenland af te rekenen met de dreiging van het Perzische rijk. De Perzen sturen twee immense bezettingslegers op het Griekse moederland af, een eerste in 490 v.C. onder Darius en een tweede in 480 v.C. onder Xerxes. Athene moet de schok opvangen. Dit gebeurt twee keer met succes, in de vlakte bij Marathon en voor de kust van Salamis. Opmerkelijk is dat de historicus Herodotus, die verslag doet van de Perzische oorlogen, deze uitdrukkelijk koppelt aan de historische frictie tussen Europa en Azië. Aan het begin van zijn werk lijst Herodotus een aantal historische conflicten tussen west en oost op en laat de mythe van Jason en

het gulden vlies hierbij niet onvermeld. Herodotus heeft het ook over een historische oorlog om Troje.

Na de zeeslag bij Salamis stelt Athene zich nadrukkelijk op als leider en breidt de stad zijn zeggenschap over een deel van Griekenland uit en verwerft hij bovendien de heerschappij op zee. Ten gevolge van dit Atheense 'Imperium' kent Athene, van ca. 460 tot ca. 430 v.C., een tweede periode van grote bloei, bekend als de 'gouden eeuw van Pericles'. Deze 'eeuw' duurt in feite maar enkele decennia. **Pericles** (ca. 495-ca. 429 v.C.) wordt herhaaldelijk tot strateeg gekozen en streeft naar gebiedsuitbreiding van Athene, versterkt de autoritaire positie van de stad, sluit in 449 v.C. vrede met de Perzen en in 446 v.C. met aartsrivaal Sparta. Onder zijn impuls kent Athene een sterke ontplooiing van onderwijs, wetenschappen en kunsten.

1.4.3. De Peloponnesische oorlogen en de neergang van Athene

Aan de bloeiperiode rond de figuur van Pericles komt in 429 v.C. een einde wanneer een oorlog met Sparta, dat elk jaar opnieuw delen van het vasteland plundert, onvermijdelijk wordt. De basis van de Peloponnesische oorlogen is de frustratie van de (Dorische) landmacht Sparta om het imperialisme van de (Ionische) zeemacht Athene. De rivaliteit tussen Sparta en Athene wordt nog versterkt door een verschil in politiek bestuur. In Sparta is de democratie onbestaande. Het vormt een oligarchie, wat betekent dat een kleine heerserklasse regeert over een grote massa, die in Sparta bovendien totaal rechteloos blijft. De opeenvolgende oorlogen in dit politiek-economische conflict, waarachter ook grote culturele verschillen schuilgaan, leiden uiteindelijk tot de overwinning van Sparta. Na de Peloponnesische oorlogen begint aan het einde van de 5e eeuw v.C. de langzame neergang van Athene en van het democratische experiment.

Athene blijft ondanks zijn politieke neergang een culturele aantrekkingspool van formaat. Weinig figuren die van enig cultureel belang zijn geweest in de 4e eeuw v.C., hebben niet minstens een deel van hun actieve leven in Athene doorgebracht. Niettemin is de vierde eeuw v.C. een tijdperk van grote onrust op politiek zowel als op militair vlak. Tegelijkertijd, en misschien juist daarom, vormt deze eeuw ook een periode van zeer intense reflectie en zelfreflectie. Het is een eeuw van theorievorming, rond politiek, rond menselijke kennis, rond het wezen van de mens, rond wijsheid en rechtvaardigheid.

Hellas als 'geheel' komt totaal verzwakt uit de uitputtingsslagen van de Peloponnesische oorlogen. Sparta dringt overal in Griekenland oligarchische

bestuurssystemen op, maar raakt zelf meer en meer geïsoleerd. Geen enkele stad is in de 4e eeuw v.C. bij machte om de weerstand te organiseren tegen een nieuwe opkomende mogendheid, Macedonië. In 338 v.C. lijft Philippus van Macedonië heel Griekenland in, met uitzondering van de steden op Sicilië en verder in het westen. Met hem en zijn zoon Alexander begint de Hellenistische Tijd.

1.5. DE HELLENISTISCHE TIJD (323-31 V.C.)

1.5.1. Alexander de Grote

Wanneer Philippus eenmaal de heerschappij over heel Griekenland heeft verworven, bereidt hij een invasie voor van het Perzische rijk. Het is zijn zoon Alexander (ca. 356-ca. 323 v.C.) die dit ambitieuze plan ten uitvoer brengt. Hoewel hij niet bepaald zachtaardig omgaat met Griekse steden zoals Thebe, dat hij volledig laat verwoesten, ziet Alexander zichzelf wel als de erfgenaam van Hellas in diens eeuwenoude strijd met Perzië. De onderwerping van de Perzen door Alexander, die hij uitdrukkelijk ziet als een wraakactie, neemt niet meer dan tien jaar in beslag. In 330 v.C. heerst Alexander over Griekenland en Macedonië, Egypte en westelijk Azië. Zijn statuut als heerser wordt meteen dubbelzinnig. In zijn thuisland is Alexander weliswaar koning, maar hij moet rekening houden met de heel specifieke politieke organisatie van de Griekse stadsstaten. Als Perzische koning is hij anderzijds een absoluut alleenheerser. Van een politiek of cultureel homogeen rijk is dus nooit echt sprake geweest. Bovendien is Alexander veel meer een veroveraar dan een staatsman. Over zijn plannen omtrent opvolging en bestuur van dit immense rijk is bijna niets bekend.

1.5.2. Een nieuwe wereld

Wanneer Alexander in 323 v.C. op 33-jarige leeftijd onverwachts sterft, breekt onmiddellijk een machtsstrijd los onder de Macedonische generaals. Na een halve eeuw van onderlinge strijd ontstaat ten slotte de nieuwe orde van de hellenistische wereld. Het immense rijk van Alexander de Grote is rond 280 v.C. *de facto* opgedeeld in drie stukken. De drie nieuwe rijken worden genoemd naar de Macedonische generaals die ze stormenderhand hebben verworven. Egypte komt in handen van Ptolemaeus, die aan de basis ligt van een lange dynastie. Griekenland en Macedonië vallen ten deel aan Antigonos en zijn opvolgers. Het oosten, met Syrië en Mesopotamië als middelpunt, komt toe

aan Seleucus. Overal vormt zich een nieuwe heersersklasse bestaande uit rijke Griekssprekende kolonisten. De autochtone bevolking vormt de werkende klasse en blijft zijn eigen taal spreken. Uit de weinig gefortuneerde veteranen van Alexander en hun nazaten vormt zich een grote middenklasse van landeigenaars. De oorspronkelijke heersende klasse neemt de taal van de overwinnaar over, die ook de bestuurstaal wordt, in de vorm van het zogenaamde *koinè*-Grieks, letterlijk ‘gemeenschappelijk’ Grieks. Deze hele hellenistische wereld wordt tussen 180 en 31 v.C. stapsgewijs ingenomen door een groeiende macht in het westelijke deel van de Middellandse Zee: Rome.

2. CULTUURHISTORISCH PERSPECTIEF - WERELDBEELDEN

2.1. HET MYTHISCHE WERELDBEELD

2.1.1. De eerste wereldorde van Gaea en Uranus

Van het mythische wereldbeeld dat tot ver in de Archaïsche periode de cultuur van Hellas vorm geeft, vinden we een eerste geschreven neerslag in de *Theogonia* van **Hesiodus** (tussen 750 en 650 v.C.). De *Theogonia* probeert orde te scheppen in de Griekse godenwereld door deze in generaties onder te brengen. Aan het begin staat Chaos, de ‘gapende leegte’. Uit de chaos ontstaat vanzelf Gaea, moeder aarde. Zij strekt zich uit in de hoogte in de vorm van bergen. In de diepte gaat zij weer over in de chaos. Dit overgangsgebied is de Tartarus. Uit Gaea komen nieuwe vormen naar voren die in haar besloten liggen. Het zijn Uranus, de hemel, en Pontos, de zee. Onophoudelijk dekt Uranus zijn moeder, die zwanger wordt van een reeks kinderen, die echter niet echt geboren kunnen worden omdat Uranus hun moeder Gaea nooit loslaat. Er is met andere woorden geen ruimte. De kinderen van Gaea en Uranus zijn zeer talrijk. Zij vormen de eerste generatie van gepersonaliseerde goden. Het zijn de cyclopen en de titanen. De jongste titaan is de bekendste: Chronus, de tijd. Hij zal zijn broers en zussen uit de omarming van Gaea en Uranus bevrijden door zijn vader te ontmannen. Brullend van de pijn trekt Uranus zich uit Gaea terug en zo ontstaat de ruimte tussen hemel en aarde. Meteen is er ook licht. Uit het zaad van de ontmande Uranus dat zich met het schuim van de zee vermengt, wordt Aphrodite geboren.

2.1.2. De wereldorde van Chronus en Rhea

Maar deze wereld betaalt een prijs voor het ontstaan van de ruimte, het licht en de tijd. De ontmande Uranus heeft zich niet teruggetrokken zonder een vervloeking uit te spreken, waarin wordt aangekondigd dat de zoon ooit het lot van zijn vader zal ondergaan. Chronus is daarom op zijn hoede. Met zijn zus Rhea heeft hij vele kinderen, die hij niet vertrouwt en die hij daarom verslindt. Hierop verzint Rhea een list. Wanneer er weer een kind geboren wordt, overhandigt zij aan Chronus een in luiers gewikkelde steen. Chronus verzwelgt de steen. Hiermee ontsnapt de laatstgeborene, Zeus, aan de vraatzucht van zijn vader. Rhea laat Zeus opgroeien op Kreta. Wanneer hij groot genoeg is, slaagt Zeus erin zijn vader een tovermiddel toe te dienen waarop Chronus al zijn kinderen – broers en zussen van Zeus – weer uitbraakt, in omgekeerde volgorde. Chronus beseft dat de voorspelling zich aan het voltrekken is. Een ‘titanenstrijd’ barst los tussen de twee eerste generaties gepersonaliseerde goden. De titanen scharen zich als vanzelfsprekend aan de zijde van hun broer Chronus. Met behulp van zijn bliksemende wapen weet Zeus uiteindelijk zijn vader Chronus en de titanen te verslaan. De eerste generatie gepersonaliseerde goden wordt door Zeus in de Tartarus geworpen.

2.1.3. De wereldorde van Zeus en de Olympische goden

Zeus is nu alleenheerser. Rest hem de verwoeste wereld weer op te bouwen. Uit het lot van zijn vader Chronus en zijn grootvader Uranus leert hij twee belangrijke lessen: macht moet worden gedeeld en voorzichtigheid jegens het nageslacht blijft geboden. Met veel inzicht vestigt Zeus een nieuwe wereldorde. Hij huwt een eerste keer met Metis, die het vernuft belichaamt. Zeus zal zich het vermogen om vooruit te kijken en te berekenen eigen maken door zelf Metis te worden. Hij slokt haar op. Maar Metis is zwanger en in haar buik groeit een van de meest vooraanstaande Olympische godinnen, Athena. Nadat zij zich uit de buik van haar moeder Metis heeft gewerkt, wordt zij geboren uit het hoofd van Zeus, in volle wapenrusting. Zij is de godin van de oorlog, maar ook van de wijsheid en de kennis. Zeus vestigt zich op de berg Olympus, samen met zijn broers en zussen. Aan zijn broer Poseidon verleent hij de heerschappij over de wateren. Aan zijn tweede broer, Hades, staat hij de heerschappij over de Tartarus af. Op de Olympus huwt Zeus een tweede keer, met zijn zus Hera. Bij haar heeft hij meerdere kinderen. Zijn zonen houdt hij goed in het oog. Ares, de god van het geweld, ziet Zeus als te gewelddadig en te dom om voor hemzelf een bedreiging te vormen. Hephaestus, god van de

smeedkunst en het ambacht, is kreupel. Door hem aan Aphrodite ten huwelijk te geven, neutraliseert Zeus ook de Olympische godin van de liefde, die hem nu geen gevaarlijke kleinzonen zal baren. Apollo is een buitenechtelijke zoon van Zeus, geboren uit Latone, een titanide. Zeus verzekert zich van de loyauteit van Apollo door hem onder de Olympische goden op te nemen. Zijn tweelingzus, Artemis, godin van de jacht, zal altijd maagd blijven, evenals Athena. Deze maagdelijkheid komt Zeus goed uit. Ook Hermes, de boodschapper van de goden, is een buitenechtelijk kind van Zeus, geboren uit de nimf Maia. Demeter is een andere zus van Zeus, godin van de landbouw en de gewassen. En tenslotte vormt Dionysus de twaalfde Olympische god. Deze twee laatste goden hebben beiden een wat bijzonder statuut, dat voor ons verhaal zeer belangrijk zal blijken.

De Olympus is de berg waaraan de Olympische goden hun naam danken. Een andere berg is de Helicon, in Boeotië, waar de Muzen wonen. In een andere traditie valt die eer te beurt aan de Parnassusberg, in de buurt van Delphi. De Muzen zijn de negen dochters van Zeus en de godin Mnemosyne, een lagere godheid, die het geheugen voorstelt. Onder leiding van Apollo, de beschermer van de kunsten, inspireren de Muzen de dichter. Zij vermaken de goden op de Olympus met hun gezang. Zoals hij aan het begin van de *Theogonie* vertelt, heeft Hesiodus van hen zijn hele verhaal vernomen.

2.1.4. Goden en mensen

Op deze schets van de opeenvolgende mythologische wereldorden, vormt een ander werk van Hesiodus, *Van de werken en de dagen*, een aanvulling. De dichter schetst hierin een wereldgeschiedenis onderverdeeld in vier tijdperken: het gouden, zilveren, bronzen en ijzeren tijdperk. Zelf meende Hesiodus in het ijzeren tijdperk te leven. Maar het onderscheid tussen deze tijdperken wordt vooral bepaald door de relatie tussen goden en mensen, van wie tot nog toe geen sprake was.

Volgens een wijdverbreide overlevering is de mens een schepping van Prometheus. Prometheus is een gewiekste titanenzoon die de zijde van Zeus heeft gekozen. Op zijn manier is ook hij een schepper en in zekere zin is hij een rivaal van Zeus. Uit klei boetseert hij een beeld van de mens waarin Athena met haar adem het leven blaast. De eerste mensen leefden in een gouden tijd. Mensen en goden aten en dronken er samen. De mensen hoefden niets te doen. Het graan groeide vanzelf en het vuur namen ze gewoon uit de esdoorn, die de bliksem kon opvangen. Mensen genoten een eeuwige jeugd.

Maar de relatie tussen goden en mensen wordt problematisch. Op een dag beslist Zeus de wispelturige Prometheus te straffen. Hij ontnemt de mensen, diens beschermelingen, het vuur, dat hij verbergt. Immer listig weet Prometheus een genster, verborgen in een plantenstengel, te roven en hij brengt het vuur weer onder de mensen. Samen met het vuur heeft Zeus ook het graan verborgen. In de zilveren tijd die nu aanbreekt, moeten de mensen werken. Het vuur, dat ze dankzij Prometheus terugkrijgen, moet worden onderhouden en het graan moet nu worden begraven opdat het zou kunnen kiemen. Op dit zilveren mensenras, dat al snel kennismaakt met ziekte, de onbetrouwbaarheid van de vrouw en de noodzaak om zelf in het levensonderhoud te voorzien, volgt het bronzen ras. Dit ras moet het hoofd bieden aan de tweedracht, maar grijpt nog niet naar de wapens. Wapens worden pas gesmeed door een volgend ras, in een volgend, ijzeren, tijdperk.

Goden en mensen zijn onderhevig aan verschillende vormen van tijd. De bestaansvorm van de goden is de eeuwigheid. Alles duurt, maar er is in principe geen echte beweging. Niets gaat voorbij of verdwijnt. De belichaming van deze tijd is het goddelijke voedsel, het ambrozijn en de nectar, die aan de goden voorbehouden zijn. In het gouden tijdperk heeft de mens nog op bepaalde plaatsen deel aan de goddelijke tijd, maar vanaf het zilveren tijdperk is de mens onderworpen aan een nieuwe soort chronologie: hij wordt geboren, groeit en sterft. De menselijke tijd gaat vooruit, hij is lineair. Maar er is nog een derde soort tijd. Het is de tijd die men kan volgen in de loop van de hemellichamen, de seizoenen, de dag en de nacht. Dit is niet de eeuwigheid van de goden noch de lineaire tijd waaraan het menselijke en dierlijke leven onderworpen zijn. Het is de tijd als kringloop.

2.1.5. De chtonische goden

Deze derde vorm van tijd voert ons terug tot Demeter en Dionysus, twee Olympische goden die in relatie staan tot deze circulaire tijd. Demeter is de godin van het graan en van de akkerbouw en bij uitbreiding van de cultuur van de gewassen. Haar cultus staat in verband met de mythe die verklaart hoe de kringloop van de seizoenen is ontstaan. Dionysus wordt met Demeter geassocieerd. Hij is anders. Dionysus is de zoon van Zeus met een sterfelijke vrouw, Semele. Het bijzondere aan Dionysus is dat hij tweemaal wordt geboren. De jaloeerse Hera maakt Semele nieuwsgierig naar de ware gedaante van haar goddelijke minnaar. Wanneer Zeus schitterend als de bliksem verschijnt, verbrandt Semele. Gelukkig wordt haar onvoldragen kind door Zeus

uit haar schoot gered. Zeus laat Dionysus verder tot ontwikkeling komen door hem in zijn dij te naaien. Wanneer hij volwassen is, plant Dionysus een wijnstok die al gauw vruchten draagt en wijn voortbrengt waarmee hij zichzelf en heel zijn omgeving dronken maakt. Al wie met hem in aanraking komt, stapt mee in een vrolijke stoet. Deze stoet trekt door de wereld terwijl Dionysus zijn milde gaven schenkt en zo zijn cultus verspreidt. Dat doet hij in overvloed, zonder dat er moet gewerkt worden, uit pure gulheid. Daarom is Dionysus een godheid van het gouden tijdperk, daar waar Demeter de vruchtbaarheid is van de bewerkte aarde, die het zilveren, Prometheaanse, tijdperk kenmerkt.

Dionysus brengt een verbinding tot stand tussen de wereld en de onderwereld, tussen het leven en de dood. Dit is precies wat de mythe vertelt: Dionysus wordt herboren, of beter: hij sterft bijna en wordt toch geboren. Het maken van de wijn is in wezen het ter dood brengen van Dionysus, door het vertrappelen van de druiventrossen. De cultus van Dionysus is in vele opzichten het rituele herhalen van de moord op Dionysus gevolgd door zijn verrijzenis. In het samengaan van dood en leven en in de verbeelding ervan ligt de zin van de cultus. De vereniging van tegengestelden is een wezenskenmerk van deze god, die 'anders' is, in die zin dat hij de lineaire logica – ja *of* neen – doorbreekt en een circulaire logica belichaamt: ja *en* neen. En net dit 'anders' zijn is voor een goed begrip van de tragedie, die ontstaan is uit bepaalde aspecten van deze cultus, uitermate belangrijk. De tragedie ontstaat in Athene, waar zopas de eerste stappen zijn gezet van de democratie. Democratie wordt niet alleen gedragen door de idee van (relatieve) gelijkheid onder velen, maar ook en vooral door de verplichting die deze groep zichzelf oplegt om te kiezen: ja *of* neen. Net in die context komt uit de feesten ter ere van Dionysus de tragedie tot ontwikkeling. Het centrale onderwerp van de tragedie is het spanningsveld tussen het sociale en het mentale. Of in godentaal: aan de ene kant een Olympische wereldorde (ja *of* neen) en aan de andere de preolympische wereld van de chtonische goden (ja *en* neen) en van het verleden dat steeds terugkeert. Wat de tragedie laat zien, is de kloof tussen deze wilsconstructie en de afgrondelijkheid van de menselijke geest.

In de klassieke tijd blijft in het gedemocratiseerde Athene een plaats voorbehouden aan Dionysus en zijn cultus. Geen enkele stad heeft zo sterk de polis ontwikkeld en tegelijkertijd zo'n belangrijke plaats toegekend aan Dionysus. Twee tegengestelde bewegingen ontmoeten elkaar in het klassieke Athene en in de tragedie.

2.2. HET LOGISCHE WERELDBEELD

2.2.1. De Ionische revolutie

Aan het einde van de archaische tijd, vanaf het begin van de 6e eeuw v.C., ontstaat in Klein-Azië iets geheel nieuws en origineels. Op de oude vragen ‘Wat is de mens?’ en ‘Wat is de wereld?’ worden antwoorden gezocht die anders klinken dan de mythische verhalen over het ontstaan van de wereld, van de goden en de mensen. De zogenaamde ‘Ionische revolutie’ uit zich in de wil om in de kosmos, in zijn diverse verschijningsvormen, een samenhang te zien op basis van bevattelijke, onpersoonlijke principes. Met deze wending begint de westerse filosofie. Zij brengt twee belangrijke nieuwigheden op de voorgrond. Filosofie is de drang naar het ‘weten’ en het kennen als dusdanig, niet naar het ‘doen’. Ongetwijfeld hadden de Hellenen door de eeuwen heen veel kennis opgedaan op het vlak van de agricultuur, de architectuur en de scheepvaart, maar deze kennis was gericht op het doen. De revolutie die in Ionië plaatsvindt, is gericht op het zuivere weten. Dit weten beoogt geen vooruitgang, verandering of efficiëntie; het is zuiver beschouwelijk, vanuit de overtuiging dat ‘weten’ een goed is en ‘wijsheid’ het hoogste goed. Ten tweede vormt de Ionische revolutie een nieuw antwoord op de zoektocht naar identiteit: waar komt alles vandaan? Wat is de kern van dit alles?

Deze revolutie laat men doorgaans beginnen in Milete, met **Thales** (ca. 624-ca. 545 v.C.), de eerste van de ‘Fysici’ of natuurfilosofen. *Physis* is het Griekse woord voor ‘natuur’. Dat deze natuurfilosofen aan de kust van Klein-Azië leven, is niet toevallig. Karavaanwegen uit het oosten komen er toe. Die brengen ook kennis aan op het vlak van de astronomie en het is een broeihaard van talen en culturen. Wat de natuurfilosofen verbindt, is de zoektocht naar een *archè*, een oerstof die aan de basis zou liggen van de kosmos. Voor Thales, die ook bekend staat om zijn wiskundig vernuft, is die oerstof water. Het goddelijke wordt niet meer gedacht als een familie van gepersonifieerde goden, maar als een geest die orde schept in de materie.

Voor **Heraclitus** (ca. 540-ca. 480 v.C.), die in Ephese aan het werk is, wordt alles aangedreven door eenzelfde principe. Alles is ook voortdurend in beweging, in voortdurende wording. Tegenover deze idee van de eeuwige verandering staat de leer van **Parmenides** (einde 6e eeuw tot midden 5e eeuw v.C.). Deze stelt dat enkel het zijn bestaat. Het is ondeelbaar, onveranderlijk en eeuwig. Het zijn is iets ruimtelijks. Er kan dan ook geen lege ruimte bestaan. Het enige wat zeker is, is dat alles wat er is, er is. Het is de taak van de filosofie om

de mensen zover te brengen dat ze kiezen voor het zijn en niet voor de schijn of de dwaling, *mythos*. Belangrijk vooral is de typisch filosofische gedachte van de keuze die zich opdringt, *mythos* of *logos*. Filosofie is kiezen voor de benadering van het zijn via de rede. Zijn of niet-zijn, waarheid of dwaling, dat is de kwestie.

In de 6e eeuw v.C. komt ook in Zuid-Italië, rond de figuur van **Pythagoras** (ca. 570-ca. 500 v.C.), een school tot bloei die we eveneens tot de eerste Griekse filosofie mogen rekenen. Pythagoras is bekend als wiskundige, maar hij houdt zich ook bezig met de ziel. Hij ontwikkelt de leer van de reïncarnatie of zielsverhuizing. Kort nadat de natuurfilosofen zich beginnen bezig te houden met de kosmos en het zijn in het algemeen, stelt Pythagoras de vraag naar de relatie tussen het eeuwige en de mens en dat deel van de mens dat naar het eeuwige terugkeert.

2.2.2. De Socratische revolutie

Na de Peloponnesische oorlogen die een einde maken aan de gouden tijd belichaamd door Pericles, krijgt Athene te maken met een toenemend gevoel van religieuze en vooral morele ongerustheid. Deze ongerustheid wordt gevoed door de zogenaamde sofisten onder wie de uit Sicilië afkomstige **Gorgias** (ca. 480-ca. 380 v.C.). Voor Gorgias bestaat de objectieve waarheid niet. Alles is opvatting en mening. Het komt erop aan de ander te overtuigen van de waarheid van je eigen opvatting. Zo ontstaat, bij Gorgias en andere sofisten, een ontkoppeling tussen de woorden en de werkelijkheid. Door de nieuwe manier van redeneren die hij promoot, dringt Gorgias op zijn manier het mythische wereldbeeld terug.

De denkwereld van **Socrates** (ca. 469-ca. 399 v.C.), die zelf geen geschriften heeft nagelaten, wordt vertolkt door zijn leerling Plato (ca. 427-ca. 347 v.C.). Socrates en Plato geven de filosofie een nieuwe wending door de mens in het centrum van het filosofische onderzoek te plaatsen. Deze breuk wordt in de filosofie vertaald in de klassering van de natuurfilosofen als 'pre-Socratici'. De 'Ionische revolutie' is pre-Socratisch in die zin dat zij vragen beantwoordt omtrent de kosmos. In feite betekent zij minder het begin van de filosofie dan van de wetenschappen. Voor Socrates betreft de kernvraag het individu. De mens is voor Socrates een wezen dat tot zelfkennis moet worden gebracht. 'Ken uzelf' is de bekendste uitspraak die aan Socrates wordt toegeschreven. Hiermee maakt hij het inzicht van de mens in zichzelf tot het doel van alle kennis. De mens is, volgens Socrates, 'een wezen dat een rationeel antwoord kan geven op een rationele vraag'.

De sleutel tot de filosofie van Socrates is de triade kennis = deugd = geluk. Mensen doen het kwade enkel uit onwetendheid. En het ware geluk bestaat erin het goede te doen. Wijsheid en goedheid kunnen enkel bestaan in een relatie, van de mens tot andere mensen, en tot het eeuwige.

In de filosofie van Socrates neemt de ziel een centrale plaats in. Wat de mens onderscheidt van het dier is de onsterfelijke ziel. De ziel is de zetel van de rede, d.i. het vermogen om rationeel en logisch te denken. Maar tegelijk bevat de ziel ook een irrationele component, de emotie. En die component moet de mens leren beheersen. Dit is het nut van 'kennis'. De filosofie van Socrates, zoals ze naar voren komt in de dialogen van Plato, heeft dus een expliciete ethische inslag.

In 385 v.C. sticht **Plato** in Athene zijn eigen school, de Academie. Hiermee wordt Athene het centrum van het filosofische denken. Vanuit heel Hellas stromen studenten en docenten toe. De politieke gedachten van Plato, uitgewerkt in zijn *Politeia*, liggen in het verlengde van die van Socrates. Hij kan niet bepaald een democraat genoemd worden. Mensen zijn voor Plato fundamenteel ongelijk en hebben niet allemaal hetzelfde rationele vermogen. Ze zijn dan ook niet allen in dezelfde mate in staat om ethisch te handelen. Daarom moet het bestuur van de Staat worden overgelaten aan de filosofen, die het meest bekwaam zijn hun gedrag op de rede af te stemmen. Plato is overtuigd van het bestaan van absolute waarden en waarheden, die slechts door enkelen, namelijk de filosofen, kunnen gekend worden. Met deze stelling gaat Plato in feite in tegen de democratische basisregels die in Athene sinds Clisthenes worden aangenomen. De democratische zeggenschap berust bij de *demos* die ook bestaat uit lieden met een beperkt rationeel vermogen. Het nemen van juiste, d.i. rationele, aan absoluut ethische waarden onderworpen beslissingen is hierdoor, volgens Plato, onmogelijk.

Plato, die sterk door de ideeën van Pythagoras werd beïnvloed, interesseert zich ook voor de ziel. Hij eigent zich de idee toe van de extase, eigen aan de mysteriegodsdiensten, en geeft haar een intellectuele betekenis. Opstijgen naar het goddelijke is niet, zoals in de Orpheus- of Dionysuscultus, het gevolg van emotionele opwinding, maar gebeurt door kennis. Kennis verwerven is gelijk aan toegang krijgen tot de wereld van de ideeën die de echte werkelijkheid vormen. Wat we zien en beleven is slechts een schijnwerkelijkheid, een povere afstraling, tijdelijk en vergankelijk, van de onvergankelijke wereld van de ideeën. Dit is de basis van het Platoonse 'dualisme'.